Православні, католики та вірмени обмінювалися культурними практиками, але конкурували за ресурси й вплив. Перехід від литовської до польської влади змінив умови розвитку місцевих традицій, не ліквідувавши їх. Своєрідність Поділля постала з діалогу, пристосування та нерівноправної взаємодії спільнот.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Войтович Л. Подільське князівство (XIV – початок XV ст.). *Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст.* Львів, 1996. С. 106–115.
2. Кам'янець-Подільський. *Енциклопедія сучасної України*. URL: https://esu.com.ua/article-10954 (дата звернення: 17.10.2026).
3. Крикун М. Поширення польського адміністративно-територіального устрою на українських землях. *Подільське воєводство у XV–XVIII століттях: статті і матеріали*. Львів, 2011. С. 14–35.
4. Михайловський В. Еластична спільнота: подільська шляхта у другій половині XIV – 70-х роках XVI ст. Київ : Темпора, 2012. 450 с.
5. Михайловський В. Православні парафії Подільського воєводства за матеріалами поборових реєстрів 1560-х рр. *Український історичний журнал*. 2012. № 6. С. 130–144.
6. Подільська земля. *Енциклопедія історії України : електронна версія*. URL: https://www.history.org.ua/?termin=podillja (дата звернення: 17.10.2026).
7. Полек К. Деякі міркування про польські спільноти на Поділлі. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. 2016. Вип. 8. URL: https://visnyk-history.kpnu.edu.ua/article/view/68708 (дата звернення: 17.10.2026).
8. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Київ : Критика, 2006. 584 с.

Павло Дісяк

ПОБЕРЕЖЖЯ – РЕГІОН РАННЬОГО УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

Анотація. *Побережжя, або Південна Брацлавщина – це територія Подільського регіону, природньої смуги Великого кордону між лісом та степом, ділянки фронтиру між Дністром та Південним Бугом. Цей малоконтрольований порубіжний регіон упродовж століть став територією формування раннього українського козацтва. Попередниками українського козацтва були берладники, бродники та болохівці, що мали відношення до Побережжя. Перша писемна згадка про українських козаків 1489 року стосується козаків-побережників. Назва "побережники" як пограничної спільнота, керована отаманами на південних кордонах фіксується у 1518 році. Протягом XV-XVIII ст. на цій території із різноманіття культур поселенців з Поділля, Волині, Галичини, Полісся, Волощини та південно-східних районів сформувався український історико-етнографічний регіон Побережжя.*

Ключові слова: *Побережжя, подільські козаки, козаки-побережники, берладники, бродники, Брацлавщина.*

Pavlo Diseac

POBEREZHZHIA — A REGION OF EARLY UKRAINIAN COSSACKS

Abstract. *The article deals with Poberezhzhia, also known as Southern Bratslavshchyna, a territory within the Podillia region, part of the natural belt of the Great Frontier between forest and steppe, and a section of the frontier zone between the Dniester and the Southern Buh rivers. For centuries, this loosely controlled borderland served as a territory where early Ukrainian Cossack communities took shape. The predecessors of the Ukrainian Cossacks included the Berladnyks, Brodnyks, and Bolokhivtsi, all of whom were associated with Poberezhzhia. The first written reference to Ukrainian Cossacks, dating to 1489, concerns the Cossacks of Poberezhzhia, known as Cossacks-Poberezhnyks. The term Poberezhnyks, referring to a frontier community governed by atamans along the southern borders, is documented in 1518. Between the 15th and 18th centuries, the diversity of cultures brought by settlers from Podillia, Volhynia, Galicia, Polissia, Wallachia, and the southeastern regions contributed to the formation of Poberezhzhia as a distinct Ukrainian historical and ethnographic region.*

Keywords*: Poberezhzhia, Podillia Cossacks, Cossacks-Poberezhnyks, Berladnyks, Brodnyks, Bratslavshchyna.*

Побережжя в процесі формування історико-етнографічних регіональних одиниць України виділяється як регіон, що не мав чіткого адміністрування. Сформований він на порубіжних територіях кордону Великого степу. Між Дністром і Південним Бугом з VI по IX століття компактно проживало плем'я уличів. В 914 році уличі одні з перших відчули натиск кочівників і подались на захід та північ, а київські землі втратили південний оплот що був зайнятий печенігами. Після печенігів тут з'явились половці або кумани. Набіги половців знелюднили смугу, що проходила між середніми течіями Дністра і Південного Бугу. Половці також зіграли важливу роль у міжусобицях Галицько-Володимирського та Київського князівств, попеременно підтримуючи то одних то інших. Взаємодіяли половці і з берладниками в походах під керівництвом Івана Берладника. Похід Батия на захід проходив через північну частину Побережжя, спочатку був захоплений Ладижин, після якого шлях пролягав до Кам'янця та Галича. Після Батия ці терени контролював Куремси, але увесь час, згідно з Н. Молчановським, тут тривала пограничная чи навіть партизанська боротьба. Наступні писемні свідчення про Поділля з'являються вже у другій половині XIV століття. Підкорення території Поділля татарами, особливо її малозаселеної південної частини, пройшло без особливо сильного спротиву. Татари ввели свою податкову систему, провели перепис населення, ввели данину, розділили територію на райони "тьми" і поставили над ними "отаманів". Отамани були місцевими князьками. Щоб запобігти зростанню політичної влади отаманів, татари забороняють їм будувати міста та замки.[1, с. 22-54,73-82,146-158].

В топології Південної Брацлавщини знаходяться також сліди торків (Торканівка і Торків) та ясів (Оса та Яси). Географічна своєрідність цього регіону закладена в його назві, побережжі, території долин та горбів між річками. Населення регіону складалось з уходників, переселенців та біженців з

осілих північних і кочових південних територій. Спільне проживання на цих землях, спілкування та одинакові виклики для населення сформували спільні риси які визначають етнокультурну особливість і своєрідність краю. Ця своєрідність трансформувалась у регіональний характер та менталітет побережників. В умовах постійної боротьби за існування побережники сформували риси відкритості, волелюбства, справедливості, співчуття, взаємодопомоги, непокірності, хоробрості, здібності до ризику, виживання та пристосування, терпіння і толерантності. Будучи південним кордоном Брацлавщини і всього Поділля територія Побережжя стала полігоном, де формувалось раннє українське козацтво.

Побережжя – це територія, де степ зустрічається з лісостепом, це природній бар'єр, фронтир. І. Лисяк-Рудницький характеризує такий фронтир як мінливу і динамічну смугу і наводить паралелі з американським Диким Заходом [2, с. 93]. В ранньомодерній Україні слово "берег", "побережники" стосується річкових, а не морських термінів [3, с. 43].

Побережжя це смуга кордону з особливими умовами співіснування з сусідами. Таке співіснування не завжди трактує татарські набіги з точки зору боротьби лісу і степу [4]. Взаємодія сусідів стосується війни і торгівлі, шлюбів і союзництва, культурного обміну. Кордони скоріше пористі ніж суцільні та всі типи взаємодії тут відбуваються одночасно. [5, с. 13]. Дністер та Південний Буг відіграють важливу роль для зв'язків з територіями Східноєвропейської рівнини та південної частини Балтійського регіону. Вони є альтернативними Дніпру шляхами від узбережжя Чорного моря на північ. [6, с. 28-29]).

Територію Побережжя можна уявити з відтвореної карти Дмитра Вортмана, на якій малоконтрольована смуга у вигляді бумеранга протягається від Дністра до Південного Бугу і далі аж до витоків Ворскли і Псела. [7] Саме ця смуга має відношення до зародження і формування українського козацтва, і ділянка Побережжя з часів берладників і бродників є однією з головних. Вплив берладників розповсюджувався на північному сході Берладської землі до Побережжя. Одним із підтверджень цьому є безліч берладських топонімів на цій території, особливо на берегах річки Берладинка. З берегами і бродами на річках Побережжя пов'язана діяльність інших попередників козацтва – бродників, які контролювали переправи на Південному Бузі та Дністрі [8, с.18-24,110-118].

Дослідник історії Карпато-Причорноморських земель С. Вегерчук акцентує увагу на понятті Берладська Січ, локалізує її на Дунаї з впливом на Галицьке Пониззя та середнє Подністров'я. Колонізація цих територій галицькими вигонцями, бродниками та берладниками, разом з "дикими половцями" ізгоями половецького степу вписується в історико-топологічну схему утворення козацтва [9].

Назва Побережжя стосується не тільки берегів Дністра і Південного Бугу а також численних їх приток – дністровських Ягорлика, Кам'янки, Русави та бузьких Кодими, Савранки, Дохни. Варто відзначити, що витоки цих річок-приток знаходяться по Кучманському шляху на відстані 5-10 кілометрів одна від другої, а сам Кучманський шлях проходить по хребту Подільської височини. В центральній частині Побережжя, з заходу на схід протікає річка Бережанка, яка впадає у Берладинку.

Етнічні зміни у межиріччі Дністра і Південного Бугу після монгольської навали стали каталізатором для володінь Куремси і його синів. [10.с. 69] Б. Черкас, аналізуючи протистояння Ногая і Токти за вплив на території вбачає лінію розмежування земель Ногая по річці Південний Буг, а так як осідле населення підпорядковувалось улусу Куремси, то кордон проходив від Південного Бугу до Дністра по Кодимі чи неподалік від неї [11, с. 253-255].

В цей період регіон між Дністром і Південним Бугом мав назву Прославія. Після битви на Синіх водах в період Великого князівства Литовського вся територія Східного Поділля отримала назву Брацлавщина, де згодом було створено Брацлавське воєводство.

Аналізуючи відмінності між Брацлавщиною і Придніпров'ям В. Антонович вказує що Брацлавщина піддавалась набагато більш чутливим ударам з турецької сторони, ніж Україна придніпровська. Незважаючи на потуги брацлавських і вінницьких старостів князів Острозьких, Сангушків, Збаразьких, їм не вдалось організувати козацькі полки і ця територія залишалась майже пусткою в другій половині XVI ст. На початку XVII на південь від Брацлава до Дністра і Дикого поля почали формуватись найбільші магнатські володіння Калиновських, Потоцьких, Конецьпольських, Замойських та інших. [12, с. 79-80] Уряди Речі Посполитої та Великого Князівства Литовського не приділяли належну увагу для охорони південного кордону, населення цих територій вимушене було саме шукати механізми захисту, так поступово почали створюватись недержавні збройні сили і головним стало українське козацтво [13].

Перша карта, на якій виразно видно ознаки регіону Побережжя, це карта Брацлавських земель Боплана. На ній регіон виділяється як самий південний із заселених у Брацлавщині, він клином врізається у простір Північного Причорномор'я між Дністром і Південним Бугом. Аналіз цієї карти дає І. Крип'якевич і звертає увагу на заселеність правого берегу Південного Бугу, в той час як простір лівобережжя Південного Бугу був пустим аж до Умані [14, с.281-282] До такого ж висновку дійшов і Ф. Петрунь, порівнюючи описи Середнього Побужжя Бронєвського та Боплана. Згідно опису 1529 року брацлавські пограничні вартові загони у своїх постійних стоянках не виходили за межі поширення лісів. Крайні з них знаходились на правій притоці Південного Бугу річці Савранці біля Чечельника. Ще за часів Жолкевського крайнім пунктом була Бершадь, а в часи Боплана лінія пограничних осель лежала вже в річищі Савранки. Боплан досить детально описує басейни Савранки, Дохни та Кодими [15].

П. Симоновський, досліджуючи походження козацького народу і його початки, пише, що крок за кроком ті, що залишали своє старе житло оселялися по берегах Бугу та Дністра. Вони заснували там собі міста і села, в яких зимували разом з сім'ями, а на літо волочились по степу, постійно маючи сутички з татарами. Така поведінка сприймалась Польським королем і Великим князем Литовським як корисна, бо виконувала захисну функцію. У 1517 році, коли козаки П. Лянцкоронського взяли в осаду Білгород на Дністрі, то козаками цими були саме українські козаки. Потім українські козаки почали називатись запорозькими, а для кращої безпеки були побудовані Чигирин та Черкаси [16, с. 1-3].

Питання заселення і захисту кордону між степом і лісостепом поставало періодично. У литовців 1358 року з'явився проєкт заселення подільської ділянки кордону з татарами пруськими лицарями з тевтонського ордену [17, с. 179-180]. Подібний план польському королю пропонував С. Наливайко, він просив передати козакам землю південніше Брацлава [18, с. 109-110].

Побережжя як регіон не мав адміністративного відокремлення у вигляді повіту чи іншої територіальної одиниці. Побережжя завжди було розділене на частини між різними центрами. Це зменшувало контакти між мешканцями як в економічному так і в культурному обміні. Така роздрібленість регіону збереглась не тільки між повітами та районами, але навіть між областями та державами. Сьогодні дністрові міста Рашків і Кам'янка підпорядковані молдовському Придністров'ю, Гайворонська громада – Кіровоградській області. Основна ж частина Побережжя знаходиться у Вінницькій та Одеській областях. Єдине виключення, та і то часткове, це Ольгопільський повіт Подільської губернії 1800-х років. Цей повіт включав у себе землі з заходу на схід від Кам'янки на Дністрі і до Сумівки на Бузі, а з півночі на південь від Берладинки до Савранки та Кодими. Центром цього повіту був Ольгопіль. Надзвичайно низька урбанізація Побережжя, особливо відсутність великого міста, попри негативний вплив на економічну діяльність виявилась позитивною для збереження традицій та культурної спадщини.

Версію про виникнення українського козацтва на Поділлі підтримував М. Дашкевич. Він посилався на М. Стрийковського, який використовував термін "подільські козаки" XIII-XIV століть. М. Любавський критикував такий підхід вказуючи на відсутність письмових джерел. Але точка зору М. Дашкевича на витоки українського козацтва розглядається як одна із гіпотез історіографії XIX століття [19]. На користь цієї гіпотези є додаткові аргументи, які мають часові рамки до 1582 року, коли М.Стрийковський закінчив свою хроніку. До цього часу була відома історія попередників козацтва – берладників, бродників та болохівців. Термін "козаки" на Поділлі вже згадувався декілька разів. В 1551 році М. Бєльський повідомляв про участь місцевих козаків в поході Яна Ольбрахта до Саврані, а потім у битві аномально сніжною зимою 1489 року. Про 1491 рік оповідають М. Кромер і М. Бєльський як про повстання козацького отамана Мухи у галицькому Поділлі [20]. У 1518 році згадуються подільські побережники на Дністрі, які були місцевими козаками зі своїми отаманами. В Спогадах Бернарда Претвича у 1550 році описані військові дії побережного підрозділу при захисті кордону на річці Дохна під назвою козакування. Таким чином термін "подільські козаки" відносився до місцевих козаків із регіону великого Поділля. На теренах Великого кордону таке явище як козаки було поширене під іншими назвами і у наших сусідів. Гайдуки, граничари, ускоки, секеї – це ті ж уходники, войовничі пастухи, пограничники, перебіжчики, лісники. Термін М. Стрийковського "подільські козаки" за територіальною ознакою має право на існування, як і "брацлавські козаки" і "козаки-побережники". На карті Погрибки 1570 року показовим є розміщення картинки бою чотирьох козаків з чотирма кочовиками біля річки Саврані на маршруті Кучманського шляху [21, с. 15].

Можливо перша назва для території Східного Поділля чи Побережжя була "Кодимія". А. Барцар, аналізуючи більш ранні карти, фіксує назву Кодимія

у Мюнстера, Гастальді та інших в другій половині XVI ст. Ця назва території вживається поруч з назвою Поділля, але між Південним Бугом і його лівою притокою Соб, хоча річка Кодима це правобережжя Південного Бугу [22].

В. Щербак наводить факти про перехід назви "козак" на українців від татарських кочівників. Він робить висновок, що саме охоронці південного прикордоння та уходники-прикордонці що контактували з татарами, вперше зустрічаються під назвою "козаки" у кінці XV століття. Така назва закріпилась. Надалі під козакуванням розумілись дії окремого типу людини, що поєднувала в одній особі риси воїна і трудівника [23].

За словами М. Грушевського давно вже вказано було, що різні бродники, берладники, галицькі вигонці XII-XIII століть були козацькими попередниками в уходництві і добичництві та пристосуванні до степового життя. Такими ж методами в XV-XVI століттях була опанована спустошена татарами лісостепова зона, а потім почалось заглиблення у степи [24, с. 53-54].

Історія виникнення такого явища як козацтво напряму пов'язана з процесом колонізації Північного Причорномор'я. Генеза українського козацтва як процес має відношення до кордону з Диким полем, саме зі сторони Брацлавщини у південно-східному напрямку проходить вектор колонізації. Брацлавські козаки формувались раніше ніж запорозькі [25].

Вагомим доказом цього є перша писемна згадка про українських козаків 1489 року, зафіксована М. Бєльським [26, с. 882]. Варто зазначити, що сама назва "козаки" має тюркське походження і зустрічається 1303 року у куманів, половців, які також контролювали Побережжя [27]. Ян Ольбрахт, який використовував козаків у поході на річку Саврань, знав про козаків з дитинства, його вчителем був Ян Длугаш, який теж фіксував термін "козак" як втікачів у татарському війську [28, с.243-244].

Скоріше за все поляки словом "козак" спочатку називали спеціальні тюркські загони. Згодом, враховуючи такі самі дії українських загонів, ця назва закріпилась і за ними. Аналіз польських джерел і хронік, що фіксують похід Яна Ольбрахта проти татарів, показує саме таку картину. Цей похід описують як листи посадових осіб, так і польські хроністи. Б. Ваповський акцентує увагу на тому, що Я. Ольбрахт для походу зібрав подільську шляхту. М. Бєльський пише що Я. Ольбрахт зібрав подолян, руських і козаків. М. Кромер називає руську і подільську шляхту і місцевих подолян, що знають шляхи та шпигунів. О. Гваньїні фіксує подолян, русаків та місцевих козаків. М. Стрийковський пише про литовську, подільську та руську шляхту разом з Я. Ольбрахтом, а потім у повторній зимовій битві брали участь литвини, подоляни, а також волинці [29, с. 56-79]. Перша писемна згадка про козаків авторства М. Бєльського стосується річок Яланця, Савранки та Південного Бугу, а також сіл Лісниче на Яланці, стара назва якого Копестирин [30, с.27-30] та Осички [31, с. 34]. Це все і є регіон Побережжя, в Південній Брацлавщині або у Східному Поділлі.

Першими козацькими ватажками поряд з Остафієм Дашкевичем були Предслав Лянцкоронський та Дмитро Байда Вишневецький. До заснування фортеці на острові Мала Хортиця, Дмитро Вишневецький проходив вишкіл у Барського старости Бернарда Претвича на рубежах річки Дохна у Південній

Брацлавщині, на Побережжі [32, с.30-31]. Сам Претвич називає організацію захисту цього кордону козакуванням [33, с.84]. Поряд з назвою козаки, на цих теренах з'являється ще споріднена назва – побережники. Д. Вирський звертає увагу на вкрай важливе для дослідження Побережжя посилання, можливо це перша писемна згадка про козаків-побережників. В описі декілька разів згадуються побережники на Дністрі, які захищають кордон з Валахією від різного роду розбійників. Документ 1518 року фіксує дії побережників і їх отамана, функції і модель поведінки яких відповідають обов'язкам пізніших козацьких отаманів на Запорожжі. Причому в тексті використовується самоназва цих прикордонників як побережники або побережці [34, с. 417]. Така ідентифікація «козаки-побережники» схожа на більш вживану «козаки-черкаси».

Термін "побережники" поряд з терміном "черкаси" вживає дослідник козацької історії Д. Багалій. Для боротьби проти татарських та турецьких загонів разом із сторожовими пунктами такими як фортеці, городища, кургани та вали, як повідомляє Д. Багалій, з'являються спеціальні загони окремого типу оборони – побережники. Їх обов'язком було спостереження та контроль за діями татар. Саме на Побережжі було багато татарських шляхів, основні з них Волошський, Чорний, Кучманський. Побережники виступають як охоронці польського кордону. Поряд з побережниками Д. Багалій згадує і козаків в усіх українських староствах, особливо у канівському, переяславському та черкаському. Повністю підчинити такий козацький елемент державній організації і контролю було неможливо. Таким чином почали заселятись околиці міцних замків Києва, Брацлава, Бара, а потім виникла друга лінія укріплень, а за нею третя лінія у самий степ. А головними поселенцями стали не служиві люди як у московській державі, а бояри, міщани і козаки [35, с. 137-139].

О. Пшездзецький, описуючи визначні місця Побережжя, згадує про річку Яланець, де на болотах при її впадінні в річку Савранку у 1489 році подільською шляхтою був розбитий великий дев'ятитисячний загін. Автор звертає нашу увагу на те, що простір від Балти до Брацлава мав низку – лінію оборонних валів, які були ще раннього часу, але використовувались у боротьбі проти татар. Як приклад, згадує Ладижин ще з 1240-х років [36, с. 95-96,103]. Більш детально про ці вали та фортеці можемо дізнатись з праць Ю. Сіцінського та інших досліджень, загальна кількість таких споруд лише на правобережжі Південного Бугу до Конецполя складає більше двох десятків. Більшість із таких фортець використовували географічні особливості території, що додатково збільшувало захисні можливості. Особливо це показово при організації захисту Бершаді і прилеглих сіл, де півострів при злитті річок Берладинки та Дохни разом з великою фортецею та валами з двох сторін, ровами та болотами утворював захищену зону розміром у два квадратних кілометри [37, с. 47-50, 64-71]. О. Єфименко в оповіданні "Татарські набіги" описує картину захисту населення саме в такому містечку на одній із приток Бугу [38, с.453-459]. З боку Дністра як більш стратегічної річки, оборона осідлої території формувалась у Караулі та Рашкові, хоча географічним краєм було місце, де річка Ягорлик впадає у Дністер [39, с.29-52].

Територія Побережжя в роки козацької революції входила до Брацлавського полку та частково до Уманського та Могилівського. У 1650 році був сформований окремий Чечельницький полк, який існував також і в 1673 році [40].

Історію Побережжя, пов'язану з козаччиною, досліджували К. Мельник-Антонович, М. Крикун, О. Єфименко, М. Грушевський, П. Батюшков та інші. Багато уваги цій темі присвячують історики та краєзнавці С. Гальчак, Г. Погончик, К. Волошина, І. Малюта.

На території Побережжя постійно відбувалися знакові битви. Тут починав свої походи М. Кривоніс, а після взяття Бершаді та Ладижина до нього масово почали приєднуватись тисячі побережників. Особливе місце визвольної боротьби Б. Хмельницького зіграла битва біля гори Батіг у Четвертинівці. З Ямполя Б. Хмельницький організовував так звані молдовські походи. Побережжя стало ареною діяльності і боротьби для багатьох козацьких гетьманів та полковників, серед них І. Богун, П. Дорошенко, П. Тетеря, І. Сірко, П. Орлик та інші. Особливо це проявилось у період гайдамаччини. В 1734 році Побережжя стало епіцентром повстання полковника Верлана. Для польської шляхти Побережжя стало майже синонімом до Гайдамаччини, на що вказує вислів – "як на побережжі", який фіксує польський етнограф та антрополог Юліян Талько-Гринцевич [41, с.3].

У народній творчості назва Побережжя, на відміну від польської інтерпретації, овіяна любов'ю і тугою. Народні пісні "Славно було в Побережжі всіма сторонами" [42, с.102] та "Повій, повій вітроньку з Побережа в Литвоньку" [43, с.291]. І. Франко згадує куплет з пісні "Гей я козак з України" про козака-побережця зі збірки В. Залецького [44, с.2].

В середині XV ст. на території Побережжя, за дослідженням К. Мельник-Антонович, почали організовувати життя і його захист від татар давні брацлавські земянські роди – Шашкевичі в Комаргороді, Чурили в Джурині, Слупичі в Бершаді, Козари в Саврані, Кошки у Шпикові та Красному. З роду Кошок (Кішок) походить легендарний гетьман, герой народної думи Самійло Кішка [45, с. 638-640]. З кінця XVI ст., після Люблінської унії, на місце руських зем'ян починає приходити польське чи ополячене дворянство – Конецьпольські, Збаразькі та інші. У них до місцевого населення вже інший погляд, не маючи історії відносин з сусідами чи спільності інтересів, вони готові приносити це населення в жертву. Яскравим прикладом цього К. Мельник-Антонович наводить відомий факт прославлений істориками Речі Посполитої – спалення Бершаді. На угоду туркам, що зажадали на переговорах знищення кількох побережних міст, володар Бершаді князь Юрій Збаразький без коливань послав свій загін і підступно спалив і розігнав місто. Такий вчинок побічники польського короля вважали за вершину патріотизму і самопожертви [46, с. 640-641].

Основну увагу у своєму дослідженні дністрового Побережжя К. Мельник-Антонович приділяє повітовому Ямполю, портовому місту Побережжя, описуючи природні красоти та економічну діяльність населення. Але чим далі від Дністра до Бугу, авторка звертає увагу на різновид цього подільського люду, відмінний від галицької частини Поділля.

В період козаччини Побережжя і Ямпіль зазнавали чи не найбільших руйнувань та нападів. У Ямполі з 5 по 6 березня 1651 року в результаті оточення і військового нападу поляків загинуло до 10000 чоловік, як місцевих так і подорожніх, багато з них затонули при спробі переправитись у Молдову через замерзлий Дністер. А в 1657 місто пограбувала і вирізала кримська орда [47, с. 643, 651-653].

Козаччину у східній частині Побережжя, що пересікається з Середнім Побужжям, досліджує К. Волошина. Вона ідентифікує місцевих козаків як козаків-побережців [48]. О. Єфименко аналізує різні за характером процеси заселення території Побережжя після Руїни, які вплинули на етнокультурну особливість регіону, що і відобразилось на культурних традиціях, звичках, особливостях побуту і взаємовідносин [49, с. 132-135].

Будучи прикордонною, фронтирною територією, Кодимія і Південна Брацлавщина стали передумовою формування історико-етнографічного району Побережжя. Процес такого формування прикордонних територій досліджує Бернхард Штрук. На основі транскультурного підходу він виділяє три часові етапи – "дитячий", "підлітковий", та "дорослий", коли трансформуються соціальні та економічні відносини. На останньому етапі вже немає жодних сумнівів чи двозначності стосовно національної ідентифікації [50]. Такий підхід дозволяє зрозуміти як на малоконтрольованій смузі фронтиру за декілька століть сформувалась спільнота з вираженою культурною особливістю.

Перша окрема карта Побережжя з'являється у1791 році і зображає в основному південну та центральну частини регіону. Замовником такої карти виступили найбільші землевласники Побережжя - родина Любомирських [51].

В кінці XVIII ст. серед великих землевласників почався обмін, продаж, наслідування на право володіння землями. В результаті на території між Дністром і Південним Бугом на Брацлавщині визначились найбільші магнати – Потоцькі та Чарторизькі. Але не багато їм поступалася за територіями Побережна держава Любомирських, яка займала велику територію між Бугом і Дністром. Землі Любомирських починались під Вінницею і закінчувались під Ягорликом та Конецьполем. Володіння магнатів розділялись на так звані ключі. Побережна держава Любомирських складалась із 11 ключів, різних за розміром. В часи гайдамаччини для охорони Побережної держави князів Любомирських були задіяні біля трьох тисяч козаків, це крім невеликої польської хоругви, що наглядала за козаками. Були також волоські загони, що набиралися з волоських поселень вздовж Дністра. Цікавою постаттю цього часу є Сава Чалий. За однією з версій він служив у Любомирських, за іншою у Потоцьких [52, с. 140-141, 162-163]. Сава Чалий є героєм "Думи про Саву", записаної Оскаром Кольбергом, драми Миколи Костомарова "Сава Чалий" та однойменної трагедії Івана Карпенка-Карого.

Складними для мешканців Побережжя був час Барської конфедерації, внаслідок якої виникає Коліївщина та криваве протистояння між поляками, українцями, турками та росіянами. Результатом став Перший поділ Польші 1772 року та Російсько-Турецька війна 1768-1774 років. Побережжя та Балта були епіцентром цих подій.

Історія Побережжя – це постійна кривава боротьба. Боротьба за право тут жити, на цій щедрій і благодатній землі, землі, яка за словами польського поета, що мешкав у Тульчині, Станіслава Трембецького – тече молоком і медом [53, с. 105].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. Н.В. Молчановский. Киев. 1885. С.22-24,37,41,51,54,73,78-82,146,148,156-158.
2. Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом //Листи до приятелів. 1966. Р.XIV, № 11/12 С.12-19. Український мультифронтир: нова схема історії України (неоліт – початок XX століття) / Упор. С.Громенко. Харків. ВД “Фабула”, 2024. С.93.
3. Вирський Д. На ловах світу: Україна ранньомодерна (XV- середина XIX ст.). 2025. С.43.
4. О.І.Галенко. Про татарські набіги на українські землі. УІЖ. 2003. №6.
5. Український мультифронтир: нова схема історії України (неоліт – початок XX століття)/ Упор. С. Громенко. – Харків. ВД “Фабула”, 2024. С. 13.
6. Територія України як перехрестя Старого світу. Євген Синиця. Український мультифронтир: нова схема історії України (неоліт – початок XX століття) / Упор. С.Громенко. – Харків. ВД “Фабула”, 2024. С. 28-29.
7. https://likbez.org.ua/wp-content/uploads/2014/12/6.-CEE_1382.jpg
8. Павло Дісяк. “Раннє українське козацтво. Бершадська фортеця”. Вінниця: ТОВ “Меркьюрі-Поділля”. 2024. С.18-24, 110-118.
9. Вегерчук С.М. Етнополітична історія населення Карпато-Причорноморських земель (друга половина XI – перша половина XIII ст.) Одеса. 2006.
10. Михайловський В.М. Формування території історичного Поділля у другій половині XIV ст. // Український історичний журнал. 2017. №3. С.69.
11. Черкас Б. Західні володіння Улусу Джучи: Політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста (XIII–XIV ст.). К., 2014. С.253-255.
12. Грановщина. Эпизод из истории Брацлавской Украины. В.Антонович. Киевская старина. Январь, февраль, март 1888 г. С.79-80.
13. Сергій Леп’явко. Великий кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.) Запорозька спадщина. Випуск 12. РА “Тандем-У” Запоріжжя, 2001.
14. Ричка В.М., Горішний П.А. Неопублікована стаття Івана Крип’якевича «Полуднева Україна в часи Богдана Хмельницького». Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип. 2. Том 5. Р. 1. Межі колонізації за польської влади (до 1648 р.). С. 281-282.
15. Петрунь Ф.О. Степове побужжя в господарському та військовім укладі Українського пограничча. Замітки до Бронєвского та Боплана. Журнал научно-исследовательских кафедр в Одессе. 1926. Т.2. №2.
16. Симоновский П.И. Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах. М.,1847. С. 1-3.
17. Черкас Б. Західні володіння Улусу Джучи: Політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста (XIII–XIV ст.). К., 2014. С.179-180.
18. Батюшков П. Н. Подолія. Историческое описание. Спб.,1891. С.109-110.
19. Віталій Щербак. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половини XV – середина XVII ст. 1.1. Історичні передумови та причини виникнення. Київ. 2000.
20. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. 1897.
21. Дашкевич Я.Р. Східне Поділля на картах XVI ст. Флора, анотації та іконографія. Іст.-географ. дослідження на Україні. К. 1992. С.15.
22. Барцар Андрій. Кодимія (Кодімія) – історико-географічний регіон на південному-заході України. Карти XVII-XVIII ст. http://baitsar.blogspot.com/2017/12/xvii-xviii_27.html

23. Віталій Щербак. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половини XV –середина XVII ст. 1.1. Історичні передумови та причини виникнення. Київ. 2000.
24. Грушевський М. Степ і море в історії України. (неопублікований текст 1930 р.) Український мультифронтир: нова схема історії України (неоліт – початок XX століття)/ Упор. С.Громенко. – Харків. ВД "Фабула", 2024. С.53-54.
25. Ригельман А. Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще: В 6 ч. М., 1847. Ч. IV;
26. Kronika Marcina Bielskiego. T.2, (Sanok, 1856), С. 882
27. Codex Cumanicus. Слово що означає варту - Ghasal cosac.
28. Joannis Dlugossii. Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae. С.243-244.
29. Павло Дісяк. Перша згадка про козаків 1487-1489 років. Матеріали конференції "Раннє українське козацтво на теренах Бершадщини." ТОВ "Меркьюрі-Поділля" 2025. С. 56-79.
30. Павло Дісяк. "Раннє українське козацтво. Бершадська фортеця". Вінниця: ТОВ "Меркьюрі-Поділля". 2024. С.27-30.
31. Білецька О. Саврань у XIV – XVI століттях у світлі новознайдених джерел та матеріалів. Український історичний збірник, Вип. 18, 2015. С.34.
32. Сергійчук В.І. Дмитро Вишневецький. Вид. Україна, Київ. 2003. С.30-31.
33. Старожитності Південної України. Випуск 2. Український степовий кордон в середині 16 століття. Спогади барського старости Бернарда Претвича. Запоріжжя – Київ. РА «Тандем У», 1997. С.84.
34. Corpus Iuris Polonici Sectionis Primae. T.3. 191. Actum et datum Cracoviae, 6 Martii a. 1518 s. 417.
35. Очерки из истории колонизации степной окраины московского государства. Д.И. Багалей. Москва. 1887. С.137-139.
36. Przezdziecki Alexandr. Pobereze. Podole, Wolyn, Ukraina. Obrazy miejsc i czasow. Wilno., Teofil Glucksberg. 1841. T.2. С.95-96, 103.
37. Павло Дісяк. "Раннє українське козацтво. Бершадська фортеця". Вінниця: ТОВ "Меркьюрі-Поділля". 2024. С.47-50, 64-71.
38. Дерево пам'яті. Київ. Веселка.1990. Єфименко О.Я. Татарські напади. С. 453-459.
39. Білецька О. Караул в історичних джерелах XV- XVI ст. Ukraina Lithuanica. Київ, 2019. Т. V. С.29-52.
40. Gajecky G. The Cossak administration of the Hetmanate. Cambridge, 1978.
41. Talko-Hryncewicz Julian. Charakterystyka fizycna ludnosci Podola. Na podstawie wlasnych spostrzezen. Krakow. Nakladem Akademii Umiejetnosci. 1895. С.3.
42. Українські думи та історичні пісні. Упорядкування та примітки М.Плісецького. Редакція та передмова М.Рильського. Укрдержвидав. 1944. С.102. Українські народні думи та історичні пісні. Упорядники П.Д.Павлій, М.С.Родіна, М.П.Стельмах. Видавництво Академії наук Української РСР. Київ. 1955.
43. Народні пісні в записах Степана Руданського. Музична Україна. Київ. 1972. Пісня 151. С.291.
44. Писаня І.П.Котляревського в Галичині. Записки Наукового товариства імені Шевченка. Подав Др. Іван Франко. Львів. 1898. С. 2.
45. Мельник-Антонович К. "На Днестровском Побережьи". Киевская старина. Ежемесячный исторический журнал. Киев.1887. Т.XVIII. С. 638-640.
46. Там само. С.640-641.
47. Там само. С. 643,651-653.
48. Катерина Волошина. Козаки-побережці в припущеннях, переказах і фактах. Газета "Народне слово". м. Кропивницький. 26 липня, 1 серпня 2019.
49. Ефименко А.Я. Очерки истории правобережной Украины. Киев. 1895. С.132-135.
50. Border Regions. Bernhard Struck. // https://ieg-ego.eu/en/threads/crossroads/border-regions

51. Легун Ю. Топографічний опис Подільської губернії кінця XVIII ст. Літинський, Могилівський, Ольгопільський, Балтський повіти. Форзац. Карта Побережжя.
52. Ефименко А. Я. Очерки истории правобережной Украины. Киев. 1895. С. 140-141, 162-163.
53. Przezdziecki Alexandr. Pobereze. Podole, Wolyn, Ukraina. Obrazy miejsc i czasow. Wilno., Teofil Glucksberg. 1841. T.2. C.105.

Валерій Кривий

ПЕРШИЙ ГЕРБ МІСТА ЛІТИН

Анотація. *В статті порушено питання щодо геральдики селища Літин на Поділлі. Висловлено припущення про перший герб Літина, наданий містечку разом з отриманням Магдебурзького права. В якості аргумента наведено відомості з судової справи, що зберігається у фондах Державного архіву Вінницької області.*

Ключові слова: *Літин, герб, Магдебурзьке право.*

Valerij Kryvyj

THE FIRST COAT OF ARMS OF THE TOWN OF LITYN

Abstract. *This article addresses the heraldry of the settlement of Lityn in Podillia. It proposes a hypothesis regarding Lityn's first coat of arms, which was granted to the town upon its receipt of Magdeburg rights. Evidence from a legal case file, preserved in the holdings of the State Archive of Vinnytsia Oblast, is cited to support this argument.*

Keywords: *Lityn, coat of arms, Magdeburg rights.*

Наш Літин, відповідно до відомих новітніх адміністративно-територіальних реформ, у 2020 році став центром Літинської селищної територіальної громади Вінницького району Вінницької області, а 2024 року отримав статус селища. До цього Літин був відомий як центр Літинського староства з 1566 року, містечко з Магдебурзьким правом від 1578 року, центром зі статусом повітового міста Літинського повіту з 1795 року, центром Літинського району з 1923 року зі статусом селища міського типу з 1925 року.

Отож, прадавній населений пункт Літин над річкою Згар, що виник поблизу стародавнього шляху – «Вінницького гостинця», має багату і цікаву історію, яка, проте, потребує нових краєзнавчих досліджень і висвітлення дискусійних питань. Зокрема, про перший герб Літина, невідомий донині.

Як відомо, наш Літин, перебуваючи у складі Речі Посполитої внаслідок Люблінської унії 1569 року, 20 вересня 1578 року за привілеєм короля Стефана Баторія отримав Магдебурзьке право [2, с. 379]. Тож разом із ним неодмінно одержав свій герб як окрема адміністративно-територіальна одиниця і свою печатку із зображенням на ній цього герба, якою мав посвідчувати всі письмові міські акти, видані Літинським магістратом як керівним органом самоврядного відтоді міста.

Що це саме так, стверджує відомий історик-геральдист Юрій Савчук у своїй ґрунтовній праці «Герби міста Вінниці: традиція та сучасність» [4, с. 175]. У ній він посилається на дослідника гербової традиції міст Польщі Маріана Ґумовського, котрий зазначив, що малюнки гербів мали всі королівські привілеї, починаючи з XV століття [5].